

Så nära var Norge att få sin stat helt upplöst

Dagens Nyheter den 6 april 2017

För många av oss står Auschwitz som en sinnebild för den övermäktiga statens och den självsvåldiga byråkratins ordning. Så har Förintelsens villkor också beskrivits av tongivande teoretiker, till exempel sociologen Zygmunt Bauman och den liberale tänkaren Friedrich Hayek.

Men är det verkligen i den starka staten vi finner mekanismerna som gjorde detta möjligt? En diametralt motsatt bild av Förintelsens nödvändiga förutsättningar presenteras av historikern Timothy Snyder i boken "Den svarta jorden. Förintelsen som historia och varning", som har uppmärksammats flera gånger i DN Kultur (till exempel Maciej Zaremba, 24/11 2015) och som jag har byggt vidare på i en ny studie av Förintelsen i Norge. Snyder menar nämligen att Förintelsen kunde verkställas först på territorium där stat och statsmakt destruerats.

De mest iögonfallande fallen av sådan statsförstörelse finner vi i länderna i "de dubbellockuperade zonerna" i Östeuropa: östra Polen, de baltiska staterna, Ukraina och Belarus. I dessa områden hade först Sovjetunionen krossat de självständiga nationalstaterna och dess institutioner, och när nazisterna sedan anlände för att förstöra också den nya sovjetiska ordningen skapades ett tillstånd av anarki som beseglade judarnas öde. I detta stats- och gränslösa tillstånd saknade judar varje form av rättigheter och kunde utan lagliga hinder dödas – även på nyckfulla och experimentella sätt. Genom att upplösa den sovjetiska nyordningen gav nazisterna också fritt spelrum åt opportunism, girighet och uppgörelser med det förflutna; något som gav lokalbefolkningen carte blanche att delta i dödandet.

Men även i andra länder var en statsförstörelse avgörande för att Förintelsen skulle kunna äga rum, hävdar Snyder. Han pekar till exempel på Nederländerna; som en följd av att en tysk rikskommissarie ersatte den lagliga regeringen och att centrala institutioner "nazifierades", dödades omkring tre fjärdedelar av de holländska judarna. När staten splittrades föll "vassa bitar på marken" som nazisterna kunde plocka upp och använda för sina egna syften, som Snyder nyligen sa i en intervju (DN 12/11 2016). Däremot, där staten trots en nazistisk ockupation förblev intakt, såsom i Danmark och Frankrike, där överlevde de flesta av de judiska medborgarna. Till och med i Tyskland existerade det ett visst skydd för de judar som var tyska medborgare, så länge de befann sig inom Tysklands legitima gränser.

Statsförstörelse bör dock förstås längs en skala. I den ena ytterligheten av denna skala, i ruinerna av Östeuropas upplösta stater, var alla etablerade samhällsstrukturer demolerade och Förintelsen därmed möjlig att genomföra. I den andra ytterligheten av skalan, på territorium med ett relativt stort mått av självständighet och en fullt fungerande stat, kunde en förintelse inte äga rum. Däremellan existerade olika grader av statsförstörelse och, makabert nog, mätbara skillnader i hur många av de judiska medborgarna som miste livet.

I länder som hamnar runt mitten av skalan, där nazisterna inte kunde fullborda en statsförstörelse, dödades nästan var tredje jude, enligt Snyder. Mordfrekvensen i dessa länder skiljer sig "tillräckligt

mycket från frekvensen i den statslösa zonen, där ungefär nitton av tjugo judar mördades, för att ägnas allvarlig uppmärksamhet”.

Snyders förklaring av Förintelsen har inte oväntat ifrågasatts, även av andra historiker. I min studie har jag därför preciserat hans begrepp ”statsförstörelse” och därefter prövat denna definition mot ett av de få fall som inte analyseras i ”Den svarta jorden”, nämligen Norge. Det norska fallet är även intressant att undersöka eftersom det har använts som ett argument mot Snyders resonemang, till exempel av den norska författaren Marte Michelet. Hennes egen bok om Förintelsen, ”Det största brottet”, går ut på att det legitima Norges delaktighet i mordet på norska judar har förtigits. Men med stöd av fakta redovisade i bland annat Michelets bok har jag funnit att statsförstörelse kan förklara mekanismerna även bakom den norska Förintelsen, där cirka 40 procent av den judiska befolkningen dödades.

Statsförstörelse definieras genom elva olika faktorer:

1. Agenter för statsförstörelse – i Nazityskland var det framför allt SS – är verksamma inom landets gränser.
2. Den politiska ledningen är undanröjd.
3. Offentliga institutioner är infiltrerade av angriparen – ”nazifierade” i det här fallet.
4. Politiska och psykologiska ”resurser” som har skapats av en tidigare ockupant är tillgängliga för angriparen att utnyttja i syftet att värva lokalbefolkningen.
5. Materiella ”resurser”, som beslagtagna egendom, finns också till hands och kan utnyttjas i samma syfte.
6. Det nationella självbestämmandet är avskaffat.
7. En självständig utrikespolitik – under andra världskriget skild från tyska intressen – kan inte föras.
8. Den självständiga byråkratin är krossad.
9. Medborgarskapets rättigheter respekteras inte – i Förintelsens kontext varken för judar eller icke-judar.
10. Den liberala rättsordningen är raserad.
11. Internationell rätt är åsidosatt under den militära ockupationen.

Norge under den nazistiska ockupationen motsvarar minst åtta av kriterierna för statsförstörelse. Tämmligen omgående åsidosattes internationell rätt genom att Tysklands Reichskommissar i Norge, Josef Terboven, upplöste det lagliga norska administrationsrådet. Han fick därmed full kontroll över landets styre. Samtliga politiska partier förutom nazisternas systerparti Nasjonal Samling (NS) upplöstes, och kungen och den norska exilregeringen förklarades maktlösa. Den legitima politiska ledningen var därmed undanröjd.

En ny regering bestående av främst NS-medlemmar bildades under Terboven, men eftersom denna inte kan betraktas som en legitim norsk regering var det nationella självbestämmandet förlorat. Samtidigt avskaffades det norska utrikesdepartementet. I flera fall visar Snyder att det var möjligheten att föra en självständig utrikespolitik under kriget som avgjorde om europeiska stater överlämnade sina judiska medborgare till tyskarna eller inte. I Norge fanns det inte något val.

Den norska byråkratin underordnades både Terbovens egen tyska förvaltning och en rikstäckande NS-apparat. Nazisterna lade sig ständigt i den legitima byråkratins beslut, och krävde politiska erkännanden av samtliga anställda. Politiska motståndare rensades ut. Det kommunala självstyret avskaffades och den kommunala strukturen omdanades efter tysk nationalsocialistisk modell. I andra ockuperade länder där staten inte förstördes visar Snyder att byråkratin fungerade som en motkraft mot nazisternas politik. Men inte i Norge.

På samma sätt infiltrerades det norska rättsväsendet. De lagliga domstolarna politiserades och särskilda tyska "SS- och polisdomstolar" inrättades, vilka hade närmast oinskränkt makt att gripa, fängsla och avrätta norska medborgare. Domstolarnas dekret verkställdes av tysk säkerhets- och ordningspolis som löd under SS och användes för statsförstörelse utanför Tysklands legitima gränser.

SS stora inflytande i Norge demonstreras även av att det var denna organisation som drev de flesta av de norska koncentrationslägren. Detta kan anses som betydelsefullt också mot bakgrund av vad lägren symboliserade. Enligt Snyder var de första koncentrationslägren som uppfördes i Nazityskland på 1930-talet "små statslösa zoner inne i själva Tyskland", där SS kunde öva på statsförstörelse och på att separera vissa grupper av människor från lagens skydd. Det var avgörande för Förintelsens hela förlopp. När Auschwitz togs i bruk som en av flera metoder för massmord, byggdes lägret nämligen på en plats där SS först hade eliminerat statsmakten.

När nazisterna på ett genomgripande sätt hade deformerat den norska staten kunde de också göra vad de ville med de norska judarna. På hösten 1942 bestämde Terboven och NS-ledningen att samtliga Norges kvarvarande judar skulle deporteras. Vid det första tillfället i november samma år fördes, enligt en svensk källa, sammanlagt 532 judiska män, kvinnor och barn med skepp till Polen och till Auschwitz. Adolf Eichmann krävde personligen att dessa skulle berövas sitt norska medborgarskap så fort de lämnat norsk mark. Den norska regeringen ombads att inte ingripa, vilket inte bör ha varit något problem eftersom regeringen i praktiken var synonym med Josef Terboven.

Visserligen blev Norge aldrig "dubbelockuperat", inte heller blev dess byråkrati fullständigt krossad. Men Norge var ändå mycket nära statsförstörelse, tillsammans med Nederländerna kanske det närmaste något land i Västeuropa kom att se sin stat upplöst. Följaktligen fick Förintelsen där i det närmaste fritt spelrum.

Efter Auschwitz har staten och byråkratin rykte om sig att ha dödat judar. Men Snyder visar att det inte är statens institutioner i sig som tillåter folk mord utan först när den normala relationen mellan medborgare och stat upphävs och ersätts av en partistat, som Tredje riket eller Sovjetunionen, där relationen med ett politiskt parti är det viktigaste, blir detta möjligt.

Vad gäller fruktan för statens makt är det så vi bör betrakta Förintelsen både som historia och som varning. Mot denna bakgrund är det naturligtvis olycksbådande att den amerikanska staten nu leds av radikaler som Donald Trumps rådgivare Stephen Bannon, som romantiserar Lenins revolution. Men tills vidare består en pluralism av institutioner i USA som kan bromsa självsvåldiga politiska initiativ. Och inom en sådan normalt fungerande stat kan varken en Führer eller en president göra vad han vill.

Johan Wennström